

תיעוד כהתנגדות – כתב יד שתועדו בו הפוגרומים בקהילות ווהלין ב־1920

מלי איזנברג ובוועז טל

מבוא

בהרצאה שנשא זמן קצר לפני מותו ההיסטוריון המנוח יעקב כ"ץ הוא ציין כי גם אם מוראות השואה מטילים את צילם על ההיסטוריה מרובת האסונות של היהודים, מלחמת העולם הראשונה והמצוקות שבאו בעקבותיה עדיין נתפסות כשבר שמשותווה אולי לאירועי שנת ת"ח-ת"ט. הבחנה זו של כ"ץ הולמת בייחוד את הקהילות היהודיות במזרח אירופה שלא עברו תהליך היטמעות, ששכנו באזורים שניטשו בהם קרבות במלחמה ושעברו מיד ליד בתקופת הסדר האירופי החדש אחריה.¹

אברהם אשר פינשטיין הדגים זאת בפתח ספרו "מגילת פורענויות" שם פירט את אשר עברו הוא, משפחתו וקהילתו, קהילת פינסק, עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה:

אחר כך, כאשר אחינו התחילו לשאת את יסורי המלחמה ואת מוראותיה לא כאנשים סתם, אלה בתור יהודים; בשעה שנחשול עלילת השקר, כי היהודים הם בוגדים במלכות, הציף את כל ארץ רוסיה, ובעקבותיה של העלילה הזאת התחילו הגרושים האיומים, וזרם של פליטים דוויים וסחופים, אשר [נעקרו] ממקומות מושבותיהם וידחו ויטלטלו אל מקומות אחרים, בא גם אל פינסק והתחילו מספרים את אשר עולל לנו, מצאתי את עצמי מחויב לרשום את אשר נודע לי מפייהם, וכך הייתי ממשיך את רשימותי עד שימי החשך באו גם לפינסק: היא הייתה למשיסה לקוזקים, בשעה שחיל רוסיה נסוג מפני הגרמנים, סבלה עול קשה מנשוא מתגרת ידי השלטון הגרמני, התענתה ברעב, בקור ובחוסר כל במשך כמה וכמה שנים, ולאחרונה התחילה טובעת בדם ובדמעות: באו ימי השחיטה הנוראה, הריגת 35 נפשות נקיות ממבחר בניה בידי הפולנים, ואחריהם הטבח האיום, שערכו גיסותיו של המרצח הידוע בולק בלכוביץ בפינסק ובסביבה. ויד הגורל היתה, כי במאורעות האחרונים הללו אצב במרכז העבודה הכבירה לגלות

1. כ"ץ, תשנ"ט, עמ' 9-18.

פני הלוט, שהיו נסוכים על שחיטת 35 הקדושים [הרוגי הטבח בפינסק], ולהמציא עזרה לשרידי החרב של גיסות בלכוביץ, שנמלטו מן ההפכה ויתחבאו ביערות ובבצות ויתמו ברעב ובקרה, ולהביא לקבר ישראל עשרות קדושים חללי המרצחים הללו, שנקברו בשדות ועל הדרכים.²

ואולם ספרו של פינשטין אינו רק מדגים את הסבל ואת המצוקה שחוו קהילות ישראל במזרח אירופה בשנות מלחמת העולם הראשונה, אלא מתמקד במישרין בנושא מחקר זה, הפרעות שאחרי המלחמה. פירוט של המצוקה, הסבל והאימה ששררו בקהילות היהודיות במזרח אירופה בעקבות המלחמה אפשר למצוא בכתב היד המיוחד שמספר על הפרעות הנשכחות:³ בסתיו של שנת 1920 נסוג הצבא האדום מחלקו הצפוני של אזור ווהלין (היום באוקראינה) וכן מאזור פולסייה (סביבות העיר פינסק, בבלארוס של היום) עקב מלחמת פולין-רוסיה. לאחר נסיגת הרוסים יחידות צבא שלחמו לצד הפולנים טבחו ביהודי העיירות רטנה, קאמין קושירסקי וסביבותיהן. יחידות אלו כונו בלכוביץ'ים על שם מפקדם.⁴

בכתב היד הנזכר מסופר גם סיפורו של ניסיון יהודי מקומי מוקדם להנציח במיזם תיעוד את הנספים בפוגרום. האוסף כולל עדויות בכתב יד שנאספו מתחילת שנות העשרים עד תחילת שנות השלושים של המאה ה-20; עדויות שהאקלים הפוליטי ששרר בפולין בשנים שבין המלחמות לא אפשר את פרסומן. כתב היד, שנמצא היום בארכיון משואה, התקבל מארגון יוצאי רטנה. בכתב יד זה נעשה שימוש בספרי הזיכרון ("זכור בוך") של

2. פינשטין, תרפ"ט, עמ' 5.

3. אמ"ש, PR-117-01. תרגם מיידש מר צבי גנזך.

4. בולק בלכוביץ' (Stanisław Bułak-Bałachowicz, 1883-1940) היה קצין ממוצא בלארוסי בצבא רוסיה הקיסרי. לאחר המהפכה הוא שירת זמן קצר בצבא הלבן, ואחר כך יצר קשר עם גנרל פילסודסקי והעביר את נאמנותו ואת נאמנות חייליו לצבא הפולני. במהלך מלחמת פולין-רוסיה הוא לחם עם אנשיו - שרבים מהם היו שבויים לשעבר ששירתו בצבא האדום שהחליפו את נאמנותם - בתחילה באזור פולסייה ולאחר מכן במשימות קרב מאסף במהלך התקדמותו של הצבא האדום לוורשה. לאורך כל הקריירה הצבאית שלו הוא נחשב לקצין אהוב על אנשיו שנקט שיטות לחימה בעלות היבטים סדירים למחצה; עמד בראש יחידות מאולתרות ולחם תכופות מאחורי קווי האויב. בלכוביץ' ואנשיו, שהיו ברובם בלארוסים, קוזאקים ואנשי הצבא הירוק לשעבר, וכן שבויים מהצבא האדום שהחליפו צד, נחשבו לבני ברית ולא לחלק בלתי נפרד מהצבא הפולני. בהיותם לוחמים למודי קרבות שעברו צד ולכן לא היו יכולים לצפות לחנינה אם ייפלו שוב בשבי, אולי יש הסבר חלקי לאכזריות הרבה שהפיגנו. עם סיום המלחמה בין פולין לרוסיה, בזמן הדיונים על הסכם ריגה, הכריז בלכוביץ' על מסע לשחרור בלארוס הסובייטית, אך נסוג ממנה חזרה לפולין. הסובייטים דרשו את הסגרתו, אך הוא רחב אנשיו נקלטו בפולין, אם כי אחיו נרצח בידי סוכנים סובייטים ב'1923. בתקופה שבין המלחמות נחשב בלכוביץ' לגיבור של המיעוט הבלארוסי בפולין ושירת בתפקיד יועץ צבאי לכוחות הלאומניים במלחמת האזרחים בספרד. בפרוץ מלחמת העולם השנייה הקים בלכוביץ' כוח מתנדבים והשתתף עימו בהגנת ורשה בספטמבר 1939, ולאחר מכן היה חבר במחתרת הפולנית עד שהגסטאפו רצח אותו בנובמבר 1940.

קהילות קאמין־קושירסקי ורטנה, שנושאים העיקרי הוא השואה, ויצאו לאור שנים רבות אחרי האירועים.⁵ עוד מקורות על הפרעות ביהודי ווהלין ופולסייה נמצאו בעיתונות היהודית בת הזמן וכן בזיכרונותיו של פינשטין, אשר היה עד לאירועים המתוארים כאן.

למחקר זה שני מוקדים: המוקד האחד הוא תיאור הפוגרומים שהתחוללו בוהלין ובפולסייה בסתיו 1920, השוואתם למעשי טבח אחרים שעשו יחידות פולניות באוכלוסייה היהודית ותיאור מקומם במארג היחסים בין היהודים למדינה הפולנית הצעירה. המוקד האחר עוסק בתגובת קהילת רטנה לפוגרום: הן באופי התגובה – תיעוד, הן במשמעותה – התנגדות. אלה הם דפוסים הנצחה וזיכרון שמטרימים את דפוס ההנצחה האופייניים לקהילות היהודיות שלאחר השואה. היוזמה לתיעוד הפוגרום שופכת אור על התגובה היהודית למעשי הרצח והשוד ועל השימוש בתיעוד כאמצעי להתגוננות: אסטרטגיה שהיו לה שורשים וגם המשכיות.

הפוגרומים במזרח אירופה לאחר מלחמת העולם הראשונה

השנים שראשיתן במלחמת העולם הראשונה ואחריתן בהתייצבות הגבולות עם תום מלחמת האזרחים ברוסיה ומלחמת פולין-רוסיה היו הרסניות לקהילות ישראל במזרח אירופה. הקהילות היהודיות שבשטחי פולין, בגליציה של הקיסרות האוסטרו-הונגרית ובתחום המושב של הקיסרות הרוסית, שהיו למעשה המרכז הדמוגרפי העיקרי של העם היהודי עד לשואה, עברו תחילה ארבע שנות תלאות במלחמת העולם הראשונה. תנאי המלחמה כפו מחסור על כלל האוכלוסייה, אך סבלם של היהודים היה רב משל שכניהם, מאחר שהצבאות הניצים היו חשדניים כלפיהם. הצבא הרוסי הקיסרי היה עוין במופגן לאוכלוסייה היהודית, ולעיתים אף הוגלו מאזורי הלחימה קהילות יהודיות שלמות.

ואולם לקהילות ישראל במזרח אירופה היו הסבל והמחסור של שנות המלחמה רק הקדמה לאסון שניחת עליהם בתום המלחמה: התמוטטות האימפריה הרוסית גרמה לפרוץ מלחמת האזרחים הרוסית בין הצבאות הלבנים תומכי המונרכיה לבין הצבא האדום הבולשביקי. בשטחי האימפריה הרוסית לשעבר היו עימותים בין כוחות מקומיים רבים, וכוחות אלו אף החליפו צדדים כפעם בפעם. מלחמת האזרחים התנהלה על רקע מלחמת פולין-רוסיה (1919-1921), וכשהסתיימה מלחמה זו במעין תיקו קיבע חוזה ריגה את גבולות מדינות מזרח אירופה בדור שבין שתי מלחמות העולם.

אחת הזירות העיקריות למעשי האיבה הן במלחמת האזרחים הן במלחמת פולין-רוסיה הייתה אוקראינה, והקרבות בה ניטשו בעיקר בין כוחות אוקראיניים מגוונים, לעיתים יריבים, לבין הבולשביקים, הצבא הפולני, יחידות אנרכיסטיות בראשותו של נסטור מאכנו והצבא הלבן בראשותו של גנרל אנטון דניקין. דניקין והלאומן האוקראיני סמיון פטליוורה ידועים כשניים מרבי הטבחים בכל הקשור לקהילות היהודיות באוקראינה.

אחד המאפיינים של הלחימה – בראש ובראשונה באוקראינה, אך גם באזורים אחרים – היה הפוגרומים – מעשי טבח ורצח בקהילות היהודיות – שליוו את הלחימה.⁶ המושג 'פוגרום' נתפס הן ברוסיה הצארית הן מחוצה לה כמתאר אלימות ומהומות אנטי-יהודיות החל מה'סופות בנגב', הפרעות שניצתו בעקבות רצח הצאר אלכסנדר השני בשנים 1881-1882, ונעשה ברבות הימים על דרך ההשאלה או האנכרוניזם למילה המתארת כל אלימות שרקעה אתני.⁷

בסופות בנגב נספו מעטים, ובפוגרום קישינב (1903), אירוע שנתפס בשעתו כנקודת מפנה בהיסטוריה היהודית, כבר נמנו עשרות הרוגים. בפרעות המאות השחורות, שאירעו בעקבות מהפכת 1905 ברוסיה, כבר נאמד מספר ההרוגים ב־3,000.⁸ אך המכה שניחתה על הקהילות היהודיות בשנים 1918-1921 הייתה חסרת תקדים. איאפשר לקבוע במדויק את מספר האבדות בנפש, אך האומדנים נעים בין 30,000 ל־300,000 נרצחים יהודים. גור אלוואי, שהשווה בין האומדנים, העריך שהיו 100,000 הרוגים ופצועים גם יחד.⁹

לפוגרומים היו כמה מאפיינים בולטים. מאפיין אחד הוא האכזריות הרבה שבה נרצחו הקורבנות בשל רצונם של הפורעים להגביר ככל האפשר את ייסורי המוות; עוד מאפיין שלהם הוא הביזה השיטתית של הקורבנות: בתי היהודים רוקנו מכל חפציהם, ובמקרים רבים אף נעקרו משקופי החלונות והדלתות. לעיתים קרובות דרשו הפורעים כסף וחפצי ערך לכופר נפשם של הקורבנות, או שגזלו אותם בכוח. עוד מאפיין של הפרעות, שמוכר גם מאירועים היסטוריים מאוחרים להן, ככיבוש גרמניה בידי הצבא האדום בשנת 1945 ומלחמת האזרחים ביוגוסלביה בשנות התשעים, הוא מעשי האונס ההמוניים של הנשים היהודיות, והיקף התופעה מרמז על מדיניות שיטתית.¹⁰

6. שולמן, 1966, עמ' 159-166; אלוואי, 2014, עמ' 411-419.

7. רוט, תש"ע, עמ' 59.

8. אלוואי, 2014, עמ' 416.

9. שם, עמ' 414.

10. שם, עמ' 413-418.

עניין העומד בפני עצמו הוא סוגיית הפוגרומים שפרעו ביהודים יחידות פולניות ויחסה של המדינה הפולנית לאזרחיה היהודים בשנותיה הראשונות. פוגרומים ומעשי טבח רבים נעשו בכמה ערים פולניות, מקצתן – לדוגמה קרקוב וקילצה – ערים שלא היה ספק שיישארן בתחום פולין, אך מרבית הנספים במעשי הטבח נרצחו באזורי הספר, שבהם ניטש המאבק על הגבולות שעדיין לא נקבעו.

זירת הקרבות הראשונה הייתה במזרח גליציה. בקרבות על בירת האזור לבוב, בנובמבר 1918, הצליחו הפולנים, שהיו רוב בעיר אך מיעוט באזורי הכפר, להסיג את הכוחות האוקראיניים לאחור. לאחר נסיגת האוקראינים ותום הלחימה הפולנים פרקו מנשקה את המיליציה היהודית להגנה עצמית, שניסתה לשמור על ניטרליות בין הכוחות הניצים. ב־21-23 בנובמבר פרעו חיילים פולנים באנשי העיר. כ־72 יהודים הובאו לקבר ישראל, ואפשר שמספר הנספים היה גדול יותר. מספר הנרצחים האוקראינים נאמד במאות.¹¹

צפונה משם, באזורי הגבול בין בלארוס לליטא, נרצחו עשרות יהודים בפוגרומים שפרעו בהם הפולנים לאחר שכבשו מידי הצבא האדום את לידיא ואת וילנה,¹² ובאירוע השנוי במחלוקת, שזכה לכינוי 'הטבח בפינסק', הוציאו חיילים פולנים מבית העם בעיר עשרות יהודים שהשתתפו בכינוס שדן בשאלה כיצד לחלק את כספי התרומה ששלח להם ארגון הג'וינט. 35 צעירים יהודים נורו ומתו, וכמה עשרות ממשותפי הישיבה האחרים, ובהם נשים, נלקחו למאסר, ושם הם הופשטו והוכו לפני שחרורם. המאסר וההוצאה להורג נעשו בטענה שהנכחים, רובם ככולם ציונים, השתתפו בכינוס בולשביקי.¹³ בהקשר זה יש מקום לציין את דבריו של אחד ההיסטוריונים המזוהים במובהק עם הסיפור הפולני, ההיסטוריון הבריטי נורמן דיוויס. לדבריו, החיילים הפולנים בדקו בפינסק עצרת חשודה, וכשנתקלו בהתנגדות לקחו בני ערובה, ואחר כך הוציאו אותם להורג למען יראו וייראו. אליבא דדיוויס, השערורייה שנוצרה נבעה לא מעצם הטבח אלא משום זהותם היהודית של הנטבחים:

An ugly incident occurred at Pinsk, held by the company of a Major Luzynski. In Pinsk, as in other towns held by the Poles, all public meetings had been banned for fear of civil disturbance. A guard of only thirty men was posted. On 5 April, the soldiers were called to

11. נצר, תשמ"ט, עמ' 422-428; ליפשיץ, תשי"ח-תשי"ט, עמ' 68; הצפירה, 5 בדצמבר 1918; מורגנטאו, 1919, עמ' 5. אחת התוצאות של הפוגרום בלבוב הייתה הקמת גדוד יהודי בקרב הכוחות האוקראיניים. הקמת גדוד זה הגביהה את חומות האיבה בין הפולנים ליהודים.

12. ליפשיץ, שם, עמ' 74; מורגנטאו, שם, עמ' 6.

13. ליפשיץ, שם, עמ' 73-74; מורגנטאו, שם, עמ' 5-6; פינשטין, תרפ"ט, עמ' 49-64. רבינוביץ, תשל"ח, עמ' 168-190; "ההריגה בפינסק", הצפירה, 13 באפריל 1919; "הטבח הנורא בפינסק", שם.

a meeting taking place behind closed doors. They assumed it to be a Bolshevik meeting. When resistance was offered, and a crowd formed, they feared a trap. They seized thirty-five people as hostages, whom Luzynski then ordered to be summarily shot to make an example. The town was pacified. But the incident was to have international repercussions. Pinsk was a Jewish town. 20,000 of its 24,000 inhabitants were Jews.¹⁴

דיוויס טוען אפוא כי זהותם היהודית של קורבנות הטבח בפּינסק היא שהביאה לפרסום האירוע, אך הוא לא היה שונה מאירועים אחרים שאירעו בעת המלחמה והנספים בהם לא היו יהודים.

הרג היהודים בידי הגייסות הפולניים עורר תגובות נסערות בקרב הציבור היהודי בפולין, כפי שבא לידי ביטוי בעיתונות היהודית, והיהודי חבר הסיים הפולני, יצחק גרינבוים, העלה את נושא הרג היהודים לסדר היום בסיים. העיתונות היהודית במערב אירופה ובארצות הברית עסקה בנושא בהרחבה, והנתונים על היקף הרצח, בעיקר בגליציה, היו לעיתים מופרזים. השאלה היהודית באה לידי ביטוי גם בדיונים בוורסאי לקראת החתימה על הסכם השלום. אפשר לשער כי המחויבות של פולין לכבד את הסכם המיעוטים קשורה לפוגרומים שהתנהלו על אדמתה, או ליתר דיוק לפרסומם.¹⁵

אומנם היקף הרציחות שרצחו חיילים פולנים לא התקרב למעשי הטבח של חילות פטלורה ודניקין, אך בשונה משני רבי־הטבחים האלה הסתמכה ממשלת פולין על לגיטימציה מהמערב. כך הפכה שאלת הפוגרומים שפרעו פולנים ביהודים לעניין לפוליטיקה הבין־לאומית, בראש ובראשונה ליחסים שבין ארצות הברית למדינת פולין החדשה.¹⁶ בשל האירועים נשלחה ועדת חקירה אמריקנית – וכן ועדה בריטית מקבילה – לחקור את

14. דיוויס, 1972, עמ' 47.

15. י' גרינבוים, "איפה ואיפה", **הצפירה**, 19 באוגוסט 1921; ליפשיץ, תשי"ח-תשי"ט, עמ' 66-68, 71-72.
16. כמו היום גם אז ניהלו המפלגה הדמוקרטית והממשל הדמוקרטי בארצות הברית "פוליטיקה של הגירה", וניצבו לפנייהם בהתנגשות גלויה שתי קבוצות מהגרים, פולנים ויהודים. ארצות הברית בכלל והנשיא וילסון בפרט היו מחויבים להקמת פולין עצמאית, אך עצמאות זו התנגשה עם עקרון ההגנה על המיעוטים, שגם אליו היה הנשיא מחויב. עוד עניינים עמדו על הפרק, כמו הפיקוח על משלחת הג'וינט לפולין, ליווי אמריקני לממשלת פולין ומעורבותם בפוגרומים של מתנדבים פולנים-אמריקנים מצבא הלב. מחלקת המדינה האמריקנית וכן הציר האמריקני בפולין והמשלחת האמריקנית לוורסאי היו מחויבים לצד הפולני, ואילו הבית הלבן היה אמביוולנטי יותר. ראו: ליפשיץ, שם, עמ' 75-94; שייקובסקי, תשכ"ט, עמ' 219-260, ובייחוד במסמכים המצורפים מעמ' 247 ואילך.

הטענות על הפגיעות ביהודים בפולין.¹⁷ הדוח של הנרי מורגנטאו על פולין נימנע משימוש במונח 'פוגרומים' וזיהה כמה אירועים מרכזיים שנרצחו בהם מאות יהודים, אך טען כי המספר הכללי של היהודים שנרצחו קטן בהרבה ממה שנטען בתקשורת היהודית, וכי אין מדיניות ממשלתית אנטי־יהודית. כנגד הדוח יש הטוענים כי המטרה האמיתית של הדו"ח הייתה להכשיר את ממשלת פולין.¹⁸

בסקירתו על ההיסטוריוגרפיה של יחסי יהודים-פולנים עמד ההיסטוריון עזרא מנדלסון על הטייתם של היסטוריונים ציונים ישראלים שהיו מיהודי פולין – הטיה שתורמו לה לטענתו חוויות הילדות שלהם בפולין של בין המלחמות וכן הגורלות הנפרדים של היהודים והפולנים בעת מלחמת העולם השנייה. אך טבעי הוא להציב את הפוגרומים האנטי־יהודיים שליוו את מאבקה של פולין לעצמאות על הרצף שכלל את האנטישמיות של האנדקיס, את האפליה הממוסדת שהופנתה כלפי היהודים ואת הפוגרומים האנטי־יהודיים של המחצית השנייה של שנות השלושים.

גם היסטוריונים כדויד אנגל ומרכוס זילברג, שנמנים עם בני הדור הצעיר יותר ומחוייב פחות לנרטיב ציוני או קורבני, עמדו על חומרת האירועים האנטי־יהודיים שליוו את הקמת פולין העצמאית. מנגד, כפי שאפשר ללמוד מדבריו של דיוויס, היסטוריונים פולנים ופרופולנים טענו כי הרג יהודים בידי חיילים פולנים קשור לנסיבות המלחמה, ולא למדיניות אנטי־יהודית מכוונת.

למילים אלו, שנכתבו בשנות השבעים של המאה ה־20, יש דמיון מובהק לחלק מהטיעונים שנשאו דוברים פולנים ב־1919-1920.¹⁹ ראוי לציין כי הפוגרום שבו עוסק מחקר זה, פוגרום שעשו חיילים שנלחמו לצד הפולנים, היה אירוע אחד בשורת מעשי רצח רחבי היקף שנעשו בסתיו 1920 בשטחי ווהלין ופולסייה (היום באוקראינה ובבלארוס בהתאמה), מעשי

17. בראש הוועדה האמריקנית עמד הנרי מורגנטאו האב, לשעבר איש עסקים עשיר ומקורב למפלגה הדמוקרטית ולנשיא. מורגנטאו היה השגריר האמריקני באימפריה העות'מאנית בימי מלחמת העולם הראשונה ומהמעטים שהתריעו על רצח העם הארמני בזמן אמת. לאחר תום מלחמת העולם הראשונה היה מורגנטאו מעורב בהסדרי הטרנספר שסיימו את המלחמה היוונית-טורקית. ההסדרים נתפסו מוצלחים למרות הסבל שהיה כרוך בהם.

18. ליפשיץ, תשי"ח-תשי"ט, עמ' 95-97. את הטקסט של דוח מורגנטאו אפשר לקרוא במלואו בקישור שלהלן: <https://archive.org/stream/cu31924028644783#page/n1/mode/2up>. על מתן העדות למורגנטאו על הטבח בפניסק ראו: פינשטיין, תרפ"ט, עמ' 82-92.

19. ליפשיץ, תשי"ח-תשי"ט, עמ' 67, 79.

רצח שנעשו לאחר ששכך הפולמוס, ומן הסתם גם לאחר שדעך העניין באירועים שגרמו לכתיבתו של דוח מורגנטאו.

א. הפוגרומים של סתיו 1920 בוהלין ובפולסיה

הרקע הישיר לפוגרומים של סתיו 1920 טמון באירוע שכונה "הנס על הוויסלה": הצבא האדום נהדף משערי ורשה ובמהלך המרדף אחריו הגיעו יחידותיו של בלכוביץ' לקאמינקושינסקי. שם היה כפי הנראה מצבור אספקה של הצבא האדום, וב־21 בספטמבר 1920 נתן הכיבוש (או השחרור) אות להתחלת הפוגרום בעיר ובסביבה. בכתב היד מפורטת האכזריות היתרה של הפוגרום, כך למשל בעדותם של מאלי'ע פאיולער ויענקל שאט:²⁰

שבת בלילה התעוררנו מצעקות נוראיות, התוודענו [לכך] שבאלכוביצי'ם הגיעו, והם בוודאי יגיעו, כאשר הם הגיעו נפל עלינו פחד, והתחלנו להתאסף יחד בבית אחד, עוד היה לנו איזה השערות שכאשר הם יגיעו הם יתנהגו באנושיות פשוט בגלל שהם הרי שלחו מסרים שאין ממה להיבהל, אבל זה היה ניחומי שווא.

עבר עלינו לילה מלא פחדים, כאשר הגיע הבוקר והכפר התמלא בבאלכוביצי'ם השאלה הראשונה ששאלו איפה נמצאים בתי היהודים, כאשר הם הגיעו ולא מצאו אף אחד הם התחילו לחפש בפראות אחר היהודים, והם הזהירו באזהרה חמורה שאם לא יראו להם היכן מסתתרים היהודים, הם יענשו בענשים הקשים ביותר, בחיפושיהם הם מצאו את הבית בו הסתתרו כמעט כל היהודים ובשאגות אימות ומכות אכזריות התחילו להכות ללא רחם באנשים נשים וטף וליבם לא נמס, [...] וכך במעשיהם האכזריים הם מגרשים אותנו כאשר הגענו ליד איזה נהר הם לקחו את שמעלקא אויוונטאל שהיה בן 50 שנה וניסו להטביעו, זה היה מאוד קשה להטביע אפשר לתאר איזה יסורים קשים הוא עבר עד שיצאה נשמתו, ואיזה פחד מילא אותנו רק מלראות את המחזה הזה ומלחשוב שזה יכול להיות הסוף של כולנו.²¹

הם קר[א]ן לאשה ג. אייזיקמאן אל המפקד א. קאוואלטשוק, ביקשו ממנה את הזהב שלה, והיא ענתה שאין לה, והוא עם [??] התחיל להכות אותה עד שהיא נפלה ונפצעה בפנים ובאף הם המשיכו להכות בה ללא רחמים עד שזזו לה העצבים, עד שהפכה לחולת עצבים והיא התחילה לצעוק צעקות נוראיות ששום אדם נורמלי לא צועק כך [...] וגם הילדים שלה היו שם [...] התיאור השני של איטא פוקס שבעלה יעקב פוקס נהרג בפוגרום הראשון, הגיע לכה מצב בעת שהיא נסעה ביחד עם ביתה בת ה־7 מביתו של אחד הגויים, תפסו אותה

20. אמ"ש, PR-117-01, עמ' 17-19.

21. שם.

לקחו אותה לביתה שתביא את כספה, אח"כ לקחו את הבת לאיזה עץ ופצעו אותה בעיניה באכזריות, אח"כ דפקו את ראשה כמה פעמים לעץ עד שמתה, אח"כ הם ירו באמא שעוד ראתה את כל זה וקיבלה בהסכמה את מותה.²²

זה היה מהלך הפוגרום ביומו השני, שהיה יום שני בשבוע והיום הראשון של ראש השנה:

הסיפור של ליל השחיטה, עכשיו כבר כולם הבינו איפה שהם אוחזים, ופתאום כל הישוב היהודי התרוקן מיושביו, מבלי שיידעו להיכן לברוח ומה לעשות והם עושים דבר טוב או לא, היהודים חיפשו אחר רעיון מאחר שהם התוודעו לכך שבכל הכפרים השכנים יורים בכל מי שנמצא [...] וכך הם התחילו לחשוב שלהיכן לברוח אין, אבל היות והמוות שלהם גם בטוח והוא ימצא אותם היום או מחר ואולי מחרתיים, ועם המחשבות האלו כולם הסתובבו, כשהם מצפים שעה אחר שעה למוות, והם כבר ציפו לרגע שיבוא שהם ידעו שהכל כבר ידוע ואין מצב לברוח מיד [...] ולהשאר אחד לבד מכל המשפחה, בלילה של ראש השנה כשהם מחכים כמעט כל דקה למוות, וכשהם שומעים כל הזמן את היריות מהאקדחים, והם מבינים שכל יריה היא אומר שעוד חיים של יהודי נגדעו, וכשמתחילים לחשב שעכשיו מת עוד יהודי וזה גם יכול להיות אחד מהמשפחה שלו, אשתו, אביו, אמו, אחותו, אחיו, ילדו, ומי יודע מה קרה להם אם הם מסתובבים כך ביערות או בשדות רעבים ומדוכדכים ומהלכים להם שם אמהות עם ילדיהם על הידיים ואין שום בעל רחמן שיבוא וירחם, וכך הם מסתובבים להם בעמקי היער עם ילדים שעדיין אינם יודעים חטא מהו, ועומדים שם אנשים עם הטליתות ביער ושופכים את ליבם לשמים אל ה' ונשמע שם קולו של הבעל תוקע כשהוא צועק 'מן המיצר קראתי יה ענני במרחב יה'.²³

נראה כי יהודים רבים בחרו להסתתר ביערות ובביצות, אך מאמציהם סוכלו, הן משום שהפוגרום נמשך ארבעה ימים והרעב הוציא את המסתתרים ממקומות המסתור, הן בשל שיתוף הפעולה של המקומיים עם הרוצחים עקב איומיהם והבטחת טובות הנאה. כך נראה היום השלישי של הפוגרום:

די מוקדם בבוקר הגיעה הוראה מראשי הקבוצה ובתוכם אדאם קאנואלטשוק לא להוציא כלום מהמחסן בלי הוראה מפורשת מהמפקד, היות ומקום המגורים שלהם היה בסמיכות לשכונה שלי קרימנע אז היה נוסע תמיד לקרימנע לצורך מתן הוראות, דבר אחד הוא עשה לבד הוא הוציא הוראה לגויים המקומיים לבוא ולהתאסף באחד מרחובות העיירה, וזה נמנע

22. שם, עמ' 66.

23. שם.

מהבאלכאוויצ'ים ובראשם מאדאם קאוואלטשוק, הם פונים בזה לגויים המקומיים שעליהם לדאוג לכך, כיון שזה הכל נעשה אך ורק לטובתם בגלל שהם כל הזמן שהרי הם כל הזמן רומז ונוצלו על ידי היהודים, עוד הם אמרו שמי שיחביא יהודי סופו יהיה כמו של היהודי, ולצורך זה מינו שמונה אנשים שלהם ניתן נשק, ברור מאוד שהם בחרו את האנשים שהם רצו, והם הבטיחו לבצע את המשימה בצורה הטובה ביותר, העבודה שלהם היתה לחפש את כל יהודי הכפר ונתנו להם את מלוא הסמכות לחסל אותם, אחרי שהם קיבלו כזה משימה הם התחילה לעבוד כבר באותו היום, והביאו הרבה נפשות יהודיים, ולא עזר שום רחמים, ולא תפס אצלם מקום שום שיכנוע או שוחד, ולא נמס ליבם משום דמעה, הם הסבירו שזה עבודתם ועליהם למלא את משימתם בשלימות ולא עזרו שום תחנונים, הם הסבירו שהזמן שלהם מאוד יקר וחבל להם על כל דקה והם רוצים לבצע את עבודתם על הצד הטוב ביותר וכך הם השאירו כל קרבן מתבוסס בדמו והמשיכו לחפש את הקרבן הבא, האנשים שם נכנסו ליאוש, אלו שהתחבאו כבר מתחילים להרגיש?? הרעב מתחיל לכרסם, במיוחד אחרי שהגויים המקומיים הצטרפו למיליציה כבר אין כל כך מקום איפה להתחבא כיון שהם מכירים כל מקום וכל פינה, אפילו להיכנס לתוך ביתם של הגויים שיש בהם אימון אי אפשר כיון שהגוי מפחד על עצמו אם הוא יתפס, הילדים מרוב רעב התחילו כבר להסתובב חפשי בין הגויים, איזה גוי חביב פגש אותם ואמר להם ילד, מדוע הינך משוטט כאן אל המוות על ידי הבאלכאוויצ'ים או אנשי המיליציה האחרים שוירים מיד בכל מי שהם רואים?²⁴

וכך נראה יומו הרביעי בעדות אחת: "אלה היהודים הבודדים שנשארו לחיות ונמצאים על הגבול בין החיים למוות, שהם כבר ודאי מקנאים באלו שמתו, נמאס להם מהחיים, והם מתעקשים לחזור לכפר בשביל לפגוש את המוות".²⁵

בעדות אחרת נכתב כך:

ולבינתיים אני רואה איך שמארסין דאנילאק שהוא אדם מגושם מאוד (פוער) והוא נמצא בין הבאלכאוויצ'ים ביקשתי מהם שהם יקראו לו, הם קראו לו ואני אומר להם שישאלו אותו איזה אדם שאני, בגלל שאנו מאותו הכפר ואנחנו נולדנו באותו היום ותמיד היינו בידידות טובה, הם שאלו אותו איזה דיעה יש לו להגיד עלי, ומאוד שמחתי מזה שאני כבר נושעת, לבסוף הוא אמר להם שכל זמן שגרתי בלובאטשעס הייתי אדם טוב ואמין, אבל היום הוא אינו יודע, פה כבר הבנתי שכבר עוד מעט ויוציאו אותנו לתליה או להריגה.²⁶

24. אמ"ש, PR-117-01, עמ' 66.

25. שם.

26. שם, עמ' 22.

צפונה משם, בפינסק שבפולסיה, הקדימו הדי הפוגרום את הגעתם של הבלכוביצ'ים. פינשטין ציין כי לפי השמועות שהגיעו אליו מאות יהודים נשרפו חיים בקאמין־קושירסקי, אולם בידיעה שהתפרסמה ב־19 בנובמבר 1920 בעיתון **הפועל הצעיר** נמסר כי 63 יהודים נרצחו ועשרות נשים ונערות נאנסו.²⁷

ב־26 בספטמבר 1920 הביאה תנופת מתקפת הפולנים את הבלכוביצ'ים לפולסיה ולעיר פינסק באיגוף מאחור, ופינשטין עצמו חזה בהפתעת חיילי הצבא האדום כשגילו את האויב בעורפם.²⁸ בימים הראשונים של כיבוש פינסק רצחו הבלכוביצ'ים כ־20 יהודים. מעשי האלימות, על פי ספרות הזיכרון היהודית, לא היו מקריים: אליבא דספר 'זכור' של העיר הוגבלו מעשי הרצח והשוד בעיר לשלושת הלילות הראשונים לכניסתם לעיר כדי לצמצם את היקף הפוגרום שנעשה בעיר ולא לעורר הדים רמים מדי. כשנכנס לעיר הצבא הפולני הסדיר, אחרי שלושה ימי פרעות, נפסקו הפרעות.

היו שטענו כי הבלכוביצ'ים נכנסו לעיר לפני הצבא הפולני הרגיל בכוננת מכוון, כדי להיפרע מהעיר היהודית וה'בולשביסטית'.²⁹ אולי אפשר להוסיף על כך את חוסר הנעימות בעקבות הטבח בפינסק ב־1919, ואף שאיש לא נתן את הדין נגדו הצבא והמדינה הפולנית למרכזה של שערורייה בין־לאומית. בין שטענה זו נכונה ובין שלא, מספר הנספים בפינסק, עיר שחיו בה 24,000 נפשות, שהוערך ב־20, היה נמוך לעומת מספרם במעשי הרצח הקודמים בוהלין, שבהם נרצחו כ־120 איש בקאמין־קושירסקי, 60 בקרמנה 50 בלובוכין,³⁰ וגם לעומת מספר הנרצחים בערי השדה של פולסיה – הגדולים שבהם בפלוטצ'ינה ובסטאכוב – מעשי רצח שנעשו לאחר הפוגרום בפינסק, ופינשטין עצמו תיעד אותם.

ב־ספר רטנה' נזכרת עדות המחזקת לכאורה את הגישה הקונספירטיבית: "כאשר דיווחו לבטקו [בלאכובץ' עצמו] על מספר ההרוגים אמר: 'קצת יותר מדי, אך נסתדר איכשהו עם השלטון בעניין זה'.³¹ גם אם הגישה הקונספירטיבית חסרת ביסוס, ברור כי בקרב יהודי הסביבה רווחה האמונה שכוננת מכוון עמדה מאחורי מעשי הרצח, וגם לאחר שהייתה פולין

27. באותה ידיעה דווח על פוגרום (שני) שעשו יחידות פולניות סדירות בוילנה שבליטא: "מתעלולי הפולנים",

הפועל הצעיר, 19 בנובמבר 1920, עמ' 11.

28. העיר עברה מיד ליד פעמים אחדות, ובפעם הקודמת שהפולנים השתלטו על העיר התרחש הרג ה-35. פינשטין, תרפ"ט, עמ' 117.

29. תמיר, 1983, עמ' 198.

30. רבינוביץ, תשל"ח, עמ' 63-64.

31. שם, עמ' 64.

מעורבת בפולמוס בין לאומי על רקע הרציחות עדיין היו פוגרומים ויהודים רבים נרצחו, בין היתר בידי יחידות של הצבא הפולני הסדיר, למשל בלוקוב באוגוסט ובווילנה באוקטובר.³²

את התיאור היהודי החשוב ביותר של בלכוביץ' ואנשיו ושל הפרעות שפרעו ביהודים בחבל פולסייה בכלל ובעיר פינסק בפרט כתב פינשטין.³³ הוא התייזב עם נכדי העיר, יהודים כפולנים, לפני הקומנדנט גר, אחד מקציניו של בלכוביץ', ולפני אחיו של בלכוביץ', וסיכם שישולם להם סכום כופר של 150,000 מרקים בשלושה תשלומים כדי לסיים את מעשי האלימות. הקצינים עזבו את פינסק עם רוב החיילים ועם 22 עגלונים יהודים שנשכרו לשאת את כבודת החיילים. לפי גרסתו יזם פינשטין כתיבת מסמך התחייבות שהעגלונים והעגלות ישובו לפינסק בשלום, מעין ייפיו כוח שבו התחייבו המפקדים הבלכוביצי'ים לחוס על חיי היהודים ביישובי פולסייה תמורת רכושם. אולם אליבא ד'ספר פינסק' יש למקור המסמך עוד גרסה, ועל פיה בלכוביץ' עצמו יזם את כתיבת המסמך ואילץ את היהודים לחתום עליו.

אף שפינשטין מציין כי הבלכוביצי'ים עמדו בדיבורם, 'ספר פינסק' מציין כי כניסת הצבא הפולני הסדיר היא ששמה קץ לפוגרום בעיר, וכי למרות המסמך המשיכו הבלכוביצי'ים לרצוח בעיירות היהודיות גם לאחר שעזבו את פינסק. מעשי רצח אלו, שנספו בהם 1,000 נפש לערך על פי כתבה שהתפרסמה בעיתון 'היינט', גרמו לנהירה של כ-2,000 פליטים יהודים לפינסק. הפליטים הצטופפו בבתי כנסת ובמבני ציבור וסיפרו סיפורי זוועה על המתחולל בערי השדה. הטיפול בפליטים תבע את משאבי הקהילה וארגון הג'וינט עוד זמן רב לאחר שהסתיימו מעשי האיבה.³⁴

באמצע אוקטובר בא לפינסק בלכוביץ' עצמו ועימו בוריס סבינקוב, לשעבר ממנהיגי ארגון הטרור של מפלגת ה'ס"רים וחבר בממשלה הזמנית של אלכסנדר קרנסקי. סבינקוב, המהפכן הוותיק, היה לכאורה הממונה הפוליטי של בלכוביץ' ומהיזמים של גיוס שבויי

32. "מתעוללי הפולנים", **הפועל הצעיר**, 19 בנובמבר 1920, עמ' 18; הצפירה, 24 בנובמבר 1920.
 33. פינשטין היה עסקן ומחנך ציוני, השתתף באספה שהסתיימה בטבח פינסק וניצל ממנו בעור שיניו. הוא נחקר על הטבח לפני ועדה פולנית ולאחר מכן בוועדה של מורגנטאו ובוועדת החקירה הבריטית המקבילה בראשות אדווין סמואל, והפגין כלפי שתיהן חוסר אמון דומה. הוא עלה לארץ ישראל בשנת 1924, ופרסם את ספרו 'מגילת פורענויות' בשנת 1929. הספר נשכח ברבות השנים, אך הוא מציג טקסט נוקב על הקשיים ועל הזוועות שעברו הקהילות היהודיות בחבל פולסייה בין פרוץ מלחמת העולם הראשונה לתום מלחמת פולין-רוסיה. ראו: פינשטין, תרפ"ט, עמ' 49-77, 82-91; אלרואי, 2014, עמ' 431.
 34. פינשטין, שם, עמ' 129-133; רבינוביץ, תשל"ח, עמ' 200-201.

הצבא האדום לצד הפולני.³⁵ פינשטין, עם מינויו הרשמי לנציג הגיונט, ניסה לדבר על ליבו של בלכוביץ' להפסיק את מעשי הרצח, וביקש לצאת למסע הצלה כדי לסייע לפליטי החרב שהסתתרו ביערות ובביצות של פולסיה.

בפגישה הראשונה התעלם בלכוביץ' מבקשותיו של פינשטין, ופינשטין נפגש ביחידות עם סבינקוב. זה הסכים לקיומו של מסע ההצלה, אך ציין שהם חייבים פקודה בכתב של בלכוביץ', וכן המליץ כי המסע ייעשה בלוויית יחידה בפיקודו של קצין בשם איונוב, שהיה ידוע בעמדותיו הליברליות. סבינקוב כתב לבלכוביץ', וזה אישר את הפקודה שאין לפגוע ביהודים, אך בפגישה נוספת עם פינשטין דרש ממנו בלכוביץ' כי יוסגרו לידיו יהודים בולשביקים וכי יהודים יגויסו לצבאו.

כשניסה פינשטין להתחמק מהדרישה התלהט הגנרל והכריז כי אם לא יוסגרו לידיו היהודים הבולשביקים, הוא יכה על פי חרב את כל היהודים שייתקל בהם כדי לגרום בריחה המונית לשיבוש מערכי הצבא האדום. הוא איים כי עשרות אלפי יהודים יירצחו, אבל רוסיה תינצל, והזכיר כי היהודים מתכוונים להשתלט על העולם, והבולשביקיות היא אך כלי בידיהם. גם סבינקוב ציין כי על היהודים להרחיק עצמם מההאשמה בקומוניזם.³⁶

פינשטין, שחשש מכישלון שליחות ההצלה שלו, ניצל שעת כושר שהזדמנה לו והקדים את יציאתו לערי השדה בלוויית כמה עגלונים יהודים והמשמר הצבאי. במהלך שבועות מספר הוא הביא לקבר ישראל עשרות גופות, הגיש עזרה לניצולים היהודים שהסתתרו ביערות ובביצות בקרבת פינסק ותיעד את סיפורי הרצח, האונס, השוד וההתעללות שעברו.³⁷

35. סבינקוב היה סופר, ובעברו ממנהיגי ארגון הטרור של מפלגת הס"רים וחבר בממשלה הזמנית של קרנסקי, מהיוזמים של גיוס שבויי הצבא האדום לצד הפולני. ייצג לכאורה מפלגה רוסית דמוקרטית אנטי-בולשביסטית, שאינה מזדהה עם הצבאות הלבנים. הוא וקומץ אינטלקטואלים רוסים עם רקע דומה לשלו ייצגו לכאורה את הזרוע הפוליטית-אזרחית שעמדה במקביל ל"צבאו" של בלכוביץ' או מעליו. סופו של סבינקוב: האוגפ"ו (הביון הסובייטי) פיתה אותו לגנוב את הגבול בחזרה לברית המועצות, והוא נשפט לעשר שנות מאסר באחד ממשפטי הראווה הראשונים. סבינקוב נהרג כשנפל – או סביר יותר להניח, כשהופל – מחלון כלאו.

36. פינשטין, תרפ"ט, עמ' 138-146. הדברים התפרסמו גם תחת הכותרת "המאורעות בפינסק, שיחה עם סאבינקוב ובולק באלאחוביץ'", הצפירה, 15 בינואר 1921, עמ' 2; רבינוביץ, תשל"ח, עמ' 201-202.

37. פינשטין, תרפ"ט, עמ' 146 ואילך.

ב. לאחר הפוגרומים

דבריו של פינשטין מתקשרים לעניין התגובות היהודיות על הפוגרומים שלאחר מלחמת העולם הראשונה ולאחת מאסטרטגיות התגובות שנקטו בעקבות המאורעות חסרי התקדים. במובן זה סיפורו של כתב היד המתעד את הפרעות בצפון ווהלין הוא מקרה מבחן בהתמודדותן של קהילות יהודיות עם הפוגרומים. למקרה מבחן זה היו שורשים והמשכים: העיתונות היהודית עסקה בהרחבה בפוגרומים בפולין בכלל ובמעללין של בלכוביץ' בפרט. אומנם בלכוביץ' נתפס בפשטות כשונא יהודים צמא דם, אולם היה קושי לצייר באופן דומה את סבינקוב, וההבדל ברקעם של השניים ובפועלם, המוביל להנחה שנאלצו לעבוד יחד, מסביר את היחס השונה שזכו לו במקורות היהודיים.

רבים מעמיתיו של סבינקוב בתקופה המהפכנית שלו היו יהודים, והוא אף כתב עליהם בנימה חיובית.³⁸ לכאורה לא הייתה סיבה להניח כי הוא אנטישמי, אולם הוא פעל בשיתוף פעולה הדוק עם מי שהיה מגדולי הפורעים. האמביוולנטיות הזאת באה לידי ביטוי במאמרים בעיתונות היהודית שעסקו בסבינקוב ובקשר שלו עם בלכוביץ'. אפשר למצוא מאמרים הכורכים את סבינקוב ובלכוביץ' כשותפים לפשע: "בחבל מינסק [צ"ל פינסק] וקובל היו אחראים צבאות בלכוביץ' וסבינקוב בעד הפוגרומים הנוראים שאינם נופלים, בנוגע למידת גודלם ואכזריותם על הפוגרומים ע"י דניקין ופטלורא".³⁹ לעומת זאת מאמרים אחרים גינו את סבינקוב על שהוא מנסה להלבין את הפוגרומים וטענו כי עברו הדמוקרטי מהפכני אינו מנקה אותו מאשמה: "יותר משיגן סבינקוב על חמוץ הבגדים [מדם] בלכוביץ' יעטה חרפה בלכוביץ' על סבינקוב".⁴⁰

בדרך הטבע, לא הייתה אמביוולנטיות בתיאורי בלכוביץ' בעיתונות העברית בפולין ובארץ ישראל. הפוגרומים שעשו אנשיו תוארו בפרטי פרטים וכללו את פירוט העינויים, מעשי האונס וההתעללות בגופות.⁴¹ תיאורי הזוועות פינו את מקומם לדרישות של הנציגים היהודים בסיים לחקור את הפורעים ולהענישם. המאמרים הזכירו את בלכוביץ' ואת

38. על סבינקוב ראו: איבינסקי, 1989, עמ' 99, 101, 137-138.

39. "עזרה לילדים נגועי הפרעות בחסיה", הצפירה, 13 ביוני 1921. לא במקרה התבסס מאמר זה על מקורות בברית המועצות.

40. "הדברים שבביל מי?", הצפירה, 19 באוקטובר 1920; "טעות על טעות", הצפירה, 16 בפברואר 1921.

41. על הטבח בקאמין-קושינסקי ראו: "בעקבות מחנה הגנ. באלאכוביץ'", הצפירה, 15 באוקטובר 1920, עמ' 5. בכתבה נמסרו שמותיהם של 63 מהנספים בפוגרום, ופרטי הידיעה הופיעו גם בעיתונות בארץ ישראל, בכתבה שכללה פרטים על עוד פוגרום שעשו בערך באותו זמן יחידות פולניות בוילנה והתפרסמה בעיתון הפועל הצעיר בארץ ישראל: "מתעלולי הפולנים", הפועל הצעיר, 19 בנובמבר 1920, עמ' 18; "הפרעות בפולניה וברוסיה הלבנה", דואר היום, 15 בנובמבר 1920, עמ' 2.

קציניו כאשמים העיקריים בפשעים וקראו להשתמש בגזל הנרחב שבזזו לפיצוי הנפגעים ובני משפחותיהם.⁴²

אחרי תום מעשי האיבה, בשנת 1921, נדחק בהדרגה נושא הפוגרומים והפורעים מראש סדר העדיפויות של הציבור היהודי. כפעם בפעם הוזכרו בלכוביץ' ואנשיו כשנגזר דינם, בדרך כלל שלא בפניהם, ברפובליקה הבלארוסית הסובייטית,⁴³ בטענה כי בלכוביץ' עדיין מטיל את חיתתו על יהודי הסביבה באזור מגוריו בפולין, וכן בדיווח – שלא הסתיר את השמחה לאיד שבה נכתב – על פציעתו של בלכוביץ' בתאונת דרכים בוורשה.⁴⁴ ככל שעברו השנים החל להיזכר שמו של בלכוביץ' עם שמותיהם של פורעי הפוגרומים המפורסמים ממנו, דניקין ופטליוורה, אך כדימוי או לבוגימ'ן ולא כממשות. במידה רבה האיש, כקורבנותיו, נשכח.⁴⁵

פנחס אורמלונד, ניצול הפוגרום בקאמין־קושירסקי – שלימים ניצל גם מהשוואה – העיד על אפיזודה יוצאת דופן שהתרחשה בעיר בשנת 1921 או 1922: לקהילה היהודית גונבה הידיעה שעם הנאמנים ובמבקרים שביקרו את העיר לקראת הבחירות לסיים ולסנאט עתיד להימנות גם בלכוביץ', משחרר העיר מנקודת המבט הפולנית. נציג הקהילה העלה את הנושא לפני מושל האזור, הסטרוסטה פיטרובסקי, שאורמלונד מציין לטובה את יחסו, אך הלה ציין כי אין בידו לעשות דבר, אם כי הוא מבין את תחושותיהם של יהודי העיר, וביקש מהם לשמור על השקט במהלך הביקור.

בביקור עצמו התרכזו בכיכר העיר אלפים, ובהם יהודים. בלכוביץ' עמד לשאת דברים ממרפסת ביתו של יהודי ששמו אייזנברג, אך הלה קרא לו רוצח, קילל אותו בחוסית ודחף אותו מהמרפסת. לאחר שהדבר חזר ניסה בלכוביץ' לשאת את דבריו על גבי ערמת לבנים בכיכר, אך נמלט לאחר שהוטחה בו לבנה, ולא נשא את נאמו.⁴⁶ אורמלונד אף מספר שהיה ניסיון לפוגרום בעיירה בשנות השלושים, אך הוא נכשל הן בשל התנגדות

42. "ישיבות הסיים: הישיבה מיום ה-14 ביוני", הצפירה, 21 ביוני 1921, עמ' 3; "חקירה בפרעות המצביא בלכוביץ'", דואר היום, 13 באפריל 1921, עמ' 3; "המצביא בלכוביץ' ועוזרו אחראים בעריכת הפרעות", דואר היום, 1 במרץ 1921, עמ' 2.

43. "גיבור פרעות" הוצא להורג", דבר, 3 באוקטובר 1927, עמ' 2.

44. "בולק בלכוביץ', קם לתחייה", דואר היום, 20 במאי 1927, עמ' 2; "אסון לגנרל בולק בלכוביץ'", דואר היום, 28 באוקטובר 1930, עמ' 1.

45. אריה אביב", "תאריך דמים...", חרות, 22 ביוני 1956, עמ' 4; "משוט בעולמו", דבר, 29 ביוני 1941.

46. "עבדים היינו", עדותו של פנחס אורמלונד, אמ"ש, AR-T-7-5, עמ' 39-40.

היהודים הן הודות לשלטונות. עדות זו מאירה מציאות חיים שבה נקטע באיבו הניסיון ליצירת התיעוד על הפוגרום.

סיפורו של כתב היד

כעת נבקש להבחין בין צורת התיעוד, דהיינו הפונקציה של כתב היד כפי שראו אותה יוזמי פרויקט התיעוד והשותפים לו, לבין תוכן כתב היד: רישום המאורעות, תוכנם ורוח הדברים.

א. צורת כתב היד

בשנת 1933, בעקבות יוזמת הקהילה היהודית ברטנה, עמלה ועדה על תיעוד הפוגרומים שפרעו הבלכוביציים, היחידה המזוהה עם בולק בלכוביץ', ביהודי העיירות והכפרים באזור ווהלין. עם חברי הוועדה נמנו משה דרוג, נטע רויזקס וא"י גינזבורג. את החומר שנאסף תכננו חברי הוועדה להוציא לאור בפרסום פנקס מיוחד. הם פנו לנציגי הקהילות המוכות ואף יצאו לבקר בהן, אך היוזמה לא הושלמה מחשש שהשלטונות הפולניים לא יראו את הפרסום בעין טובה.⁴⁷ כתב היד שבידינו הוא תוצר של מיזם זה: מקבץ עדויות שחלקן נאסף זמן קצר לאחר הטבת, כרוניקות של הקסטטרופה ההיא, תיעוד החורבן.⁴⁸

א"י גינזבורג, מחברי הוועדה, הוא החתום מטה במסמך זה:

ידיד יקר!

אנחנו פונים אליך שתיקח על עצמך את העבודה של איסוף [???], היות ואת המטרה הוא לקח על עצמו והוא כבר חייב לראות את הסוף [...] תקבעו מיד פגישה ותחלקו ביניכם את העבודה, אתם יכולים גם להוסיף אנשים מן הצד שיעילים לנושא [...] תקחו את זה כמשימה שכל אחד מכם יקח לעצמו איזה פסק זמן קטן בערך שעה ביום ללכת אל האנשים ולשמע מה שהם מספרים [...] תקימו לכם רשימה מדוקדקת של הקדושים [...]

1. את שמו ואת משפחתו של ההרוג

2. גילו ועיסוקו

47. תמיר, 1983, עמ' 61-62.

48. המסמכים המקוריים משנות העשרים והשלושים נשמרו אצל משה דרוג, והוא העבירם לבן ציון קמינצקי, שעמד בראש ארגון יוצאי רטנה בשנות התשעים, והעביר לארכיון משואה את כתב היד בשנת 1999.

3. [??] את סיפורו באיזה זמן זה קרה לו ובאיזה אופן

בנוסף לזה כפי שכבר אמרנו לכם אתם צריכים לחלק ביניכם גם ללכת לבתים ולכתוב מכל אחד את כל מה שהוא מספר, ולכתוב במפורט את כל הפרטים.

אנחנו חוזרים שוב על הבקשה, אל תזניחו את המשימה הזאת תראו שאתם נאמנים למקום שלכם, מאמץ קטן שלכם יביא את הענין לשלימות

העבודה הזאת חשובה מאוד ותראו שאף אחד מכם לא יקלקל.

בשם ה[וועדה?]

י. גינזבורג

משה דרוג, אף הוא מחברי הוועדה, היה לימים יושב ראש המערכת של ספר היזכור של הקהילה, 'רטנה – סיפורה של קהילה יהודית שהושמדה'. הספר יצא לאור בתל אביב בשנת 1983 ומבוסס על ספר ראטנע, הכולל 806 עמודים ופורסם ביידיש בארגנטינה בשנת 1954. בפתח הספר כתב דרוג כי הקורא רשאי לדלג על כל מה שלא ייראה לו, אולם "על פרק אחד בספר זה אינכם רשאים לדלג, על הפרק האחרון – השואה"⁴⁹. ואכן, זהו ספר אחד מני רבים בסוגת ספרי הזיכרון שפורסמו לאחר השואה ועניינם קורותיה של קהילה מסוימת תחת המשטר הנאצי, וכמוהם גם רובו של ספר זה עוסק בימי השואה, ורישומי הפוגרום מעטים, בבחינת פרקי מבוא. מה שנראה בתחילת שנות השלושים לחברי הוועדה, ובהם משה דרוג, אירוע מרכזי בתולדות הקהילה אשר ראוי לציין עשור להתרחשותו בהוצאת ספר יזכור, הפך מבוא לקורות העיירה בימי השואה.

הוועדה שמה לה למטרה לתעד את הפוגרומים בעיירות ובכפרים בוהלין בשנים 1919-1920. במיזם זה יש לראות המשך ישיר לפרקטיקה של תיעוד אסונות כאמצעי הגנה, שהיה תופעה נפוצה בקרב יהודי מזרח אירופה בתחילת המאה ה־20. המקרה הראשון של אלימות קיבוצית אשר הוביל לכתיבה היסטורית היה פוגרום קשיניב (1903). נוכח פוגרום זה נאספה קבוצה של אינטלקטואלים יהודים, ובהם ההיסטוריון שמעון דובנוב, המשורר חיים נחמן ביאליק ואחרים, וחיברה מנשר שבו הביעה את רצונה לייסד לשכת מידע אשר תאסוף את הנתונים מהשטח ותפיץ את האמת ההיסטורית בדוח מפורט לקהילות

49. תמיר, 1983, עמ' 8.

היהודיות במערב אירופה. חברי הקבוצה קיוו כי יהודי מערב אירופה יפיצו את הדוח ויפעילו לחץ דיפלומטי על ממשלותיהם לסייע לפליטים היהודים ולעצור את גל האלימות.

ביאליק נשלח לקישינב כשהוא מצויד בסל שאלות שדובנוב ביקש ממנו להידרש אליהן בראיונותיו עם היהודים פליטי החרב, ובהן: פרטים אישיים על העד (גיל, מעמד חברתי, מקום מגורים, מספר השנים שהוא מתגורר בקישינב); שאלות בנוגע ליחסים בין הנוצרים ליהודים לפני הפוגרום ובמהלכו – אם נרשמו סימני התנגדות (יחידים או קיבוציים), הפגיעה ברכוש ובגוף, אם הוא ביקש סיוע ואם קיבלו, ומה הן מחשבותיו לעתיד. נוסף על כך התבקש ביאליק לבחון את האוריינטציה של הפוגרום, את הרקע החברתי והאידיאולוגי של הפורעים, של עוברי האורח, של הרשויות ושל הקהילה היהודית.⁵⁰

מיזם התיעוד חנך פריזמה חדשה של פרקטיקה היסטוריוגרפית שעמדה בניגוד למקובל בשדה המחקר ההיסטורי במדעי היהדות בארצות הדוברות גרמנית – מגמה שלטת בהיסטוריוגרפיה היהודית במאה ה-19 – אשר הדגישה את העיסוק בעבר היהודי המרוחק ובהיסטוריה היהודית האינטלקטואלית. הוועדה באודסה התמקדה בהיסטוריה בת הזמן, 'היסטוריה מלמטה', שבה חוקרים אוטוידיקטים את כל שכבות האוכלוסייה היהודית.

דובנוב פיתח דגם זה של כתיבה היסטורית עוד לפני פוגרום קישינב. בשנת 1891, בעקבות גל אנטישמיות בדרום רוסיה, ניסח דובנוב סדר יום חדש בהיסטוריוגרפיה היהודית. הוא טען כי היהודים הם אומה, ולא רק קבוצה דתית. לדבריו, הלאומיות היהודית מבוססת יותר מכול על תודעה היסטורית, והיא שאפשרה ליהודים לשרוד כקולקטיב. לפיכך ידע העבר וחקר העבר הכרחיים לשימור הקולקטיב היהודי.

דובנוב לא קרא לאימוץ הגישות ההיסטוריות הקיימות במערב אירופה אלא ביקש כאמור לייסד סוג חדש של היסטוריוגרפיה יהודית באמצעות שימוש במגוון מקורות: שלא כהיסטוריונים של מערב אירופה, שהתמקדו בשכבת האינטלקטואלים וברישומיהם, ושלא כבני דורו באימפריה הרוסית, שהתמקדו בעיקר במסמכים משפטיים הנוגעים ליהודים, ביקש דובנוב להתמקד ביהודי הפשוט, ברשומות הקהילתיות (פנקסי הקהילה), בזיכרונות וביומנים וכן במסמכים לא יהודיים. כדי להרכיב מסד נתונים רחב לכדי גיבוש תודעה

היסטורית קולקטיבית הרחיב דובנוב את מעגל המתעדים ופנה אל "הנבונים בעם", אל "המתנדבים לאסוף חומר לבנין תולדות ישראל בפולין וברוסיה" מכל חלקי העם.⁵¹

מגמות אלו של תיעוד היסטורי צברו תאוצה עם פרוץ גל האלימות באוקראינה העומד במוקד מחקר זה. סוכנויות יהודיות באוקראינה החלו לאסוף מסמכים, ובסוף מאי 1919 נוסדה ועדה, שפנתה ליהודים מכל קצווי הקשת הפוליטית והחברתית באמצעות העיתונות היהודית המקומית וקראה להם להצטרף למיזם התיעוד ולכתוב את התרשמותם מהאירועים.⁵² בשל החשש מאובדן החומר באפריל 1921 הוא הועבר לברלין. בתמיכת הג'וינט והוועדה של יהודים אוקראינים בארצות הברית הודיע הארכיון על פרסום שבעה כרכים בעניין הפוגרומים באוקראינה, אך לבסוף יצאו לאור רק שניים מהם.⁵³

התפיסה של הגנה עצמית בצורת תיעוד נראתה למתעדים כלי למאבק ארוך ועמיד יותר מתמיכה חומרית.⁵⁴ לאורה יוקוש, בחנה את הכתיבה ההיסטורית היהודית בתגובה על פרעות לפני השואה ואחריה, והיא מונה כמה סיבות לתיעוד האירועים: התיעוד כראיה לעשיית דין עם הפורעים, בקשת פיצוי, מאבק על זכויות היהודים, חשיפת האמת ההיסטורית ושימור זיכרון הקורבנות ועולם התרבות שלהם.⁵⁵

הפוגרומים, שנגרמו בשל האנרכיה במרחב גאוגרפי זה, הותירו אחריהם נזק רב ברכוש ובנפש.⁵⁶ לוסין וולף, ממנהיגי יהדות אנגליה, התבטא בלשון זו לאחר שקיבל דוח מפורט על הפוגרומים: "באירועים המתרחשים באוקראינה כיום אי אפשר לראות רק פוגרומים, שמהם סבל העם היהודי בתדירות גבוהה כל כך בהיסטוריה הארוכה שלו, הכרחי לשים לב לעובדה שבשנתיים האחרונות האוכלוסייה היהודית באוקראינה מושמדת בשיטתיות, בהתמדה ומתוך נחישות להרוס ביסודיות ענף זה של העם היהודי".⁵⁷

51. שמעון דובנוב, **נחפשה ונחקרה: קול קורא אל הנבונים בעם המתנדבים לאסוף חומר לבנין תולדות בני ישראל בפולין ורוסיה**, אודסה, תרנ"ב, עמ' 19.

52. "Editorial Committee for the Collection and Research of Material concerning the Pogroms in the Ukraine", יוקוש, 2008, עמ' 148.

53. שם, עמ' 151.

54. שם, עמ' 153.

55. שם, עמ' 162.

56. אלרואי, 2014, עמ' 411.

57. ארכיון לוסין וולף (Lucien Wolf), ללא תאריך, אצל אלרואי, שם, עמ' 420.

ב. "מתוך אונס – שרפת הנשמה": תוכנו של כתב היד

את השפעת הפוגרומים האלה על יהודי המקום הגדיר מ' לזרוב "שרפת הנשמה". בסדרת כתבות ששמה "מתוך אונס", אשר פורסמה בעיתון 'הצפירה', העיתון העברי שיצא לאור בוורשה ובברלין, כתב לזרוב על קורבנות הפוגרום:

נשמות רצוצות, חולניות ומרעלות [כך] עד היסוד, ושהקרקע המוסרי שעליו היו נשענים לפנים בעת צרה נשמט מתחת רגליהם. והדבר מובן: ביתו נשרף, אשתו נאנסה, בנו נהרג, בתו נלקחה בשבי ובעצמו הוא ערום ועריה, ומי יעז ויאמר לו, שיש יושר וצדק?! [...] ילד תמים עומד ושואל: 'אבא בשביל מה הרגו החיילים את הדוד?' 'בשביל שהוא יהודי'. ותשובה זו מרעילה את נשמת הילד, עושה אותו לשפל רוח ולמוגלב. [...] וידעתי גם יהודים עם 'פנים' של נכרים, שהתכחשו לעמם והתלוצצו יחד עם הפורעים – בשעת הפרעות – על 'היהודים' האומללים הנסים מנוסת־חרב. ושוב ראיתי אנשים, יהודים פשוטים, שעסקו במקח וממכר של חפצי־ישראל הגזולים והשדודים ותשמישי־קדושה, שנטמאו ונתבזו. אכן פרחה הנשמה לגמרי מן האומללים האלה! אפסו ותמו מן הארץ הדרישות הלאומיות והיותר אלמנטריות. וכשתשאל יהודי מן השוק, אפילו את המשכיל מלפנים, שלבו היה דואב על חורבן־העם – במה הוא רוצה? ותקבל תשובה הדוקרת את הלב: 'בחיים' אני רוצה ואפילו חיי־כלב. ומתוך אדישות שפלה [...] הוא מביט על חורבן־היהדות, וקדושי־האומה נהרסים לעיניו ואין לבו מתעורר. [...] וכל אלה הטיפוסים הם יהודים בעלי־בתים, ושאתה מוצא בהם את כל המדות הטובות [...] רחמנות וצניעות וכו'. אולם נתאבן הלב מתוך אונס והחיות הרעות' עשו גם את טרפן לחיות, שאין להן בעולמן אלא חיים ואפילו חיי־מרתף [...] חיים של צער וייסורים. והחיים הם באמת חיי כלב. כל אחד חי על 'העצם' שלו ועל 'האשפה' שלו, הסביבה היא הבית והמרתף, אין בית־ספר ואין השגחה מוסרית. [...] מתוך אונס נשאר להם: או לחיות 'חיי־כלב', ואם לאו – למות, ולכל הפחות מות־ישרים איש איש באוהלו.⁵⁸

אין להתעלם מהאגנדה הציונית של כתב דברים אלו, אולם נוסף על הביקורת הציונית, שאפשר לזהותה כשלילת הגולה, יש בתיאור זה משום ביטוי לכאב כן המתאר טירוף מערכות.

דברים דומים עולים מניתוחה של נורית תמיר־סמילנסקי לכתביו של מ' סיקו, הוא מאיר סמילנסקי, על הפרעות ביהודי אוקראינה בשנים 1917-1920. שם מגדירה תמיר־סמילנסקי את תוכן הדברים "מניפסטציה של עולם שנשבר".⁵⁹ לדבריה, המספר ממלא שני תפקידים:

58. מ' לזרוב, "מתוך אונס – שרפת הנשמה", הצפירה, 3 בינואר 1921, עמ' 2.

59. תמיר־סמילנסקי, 2006, עמ' 248.

את תפקיד שליח הציבור היהודי המעמיד מצבה לעולם שלם שחרב, לעדות ולזיכרון הדורות. וגם את תפקידו של מי שמתבונן בתופעת הרוע מפרספקטיבה אִהיסטורית, מיתית. בראייה זו סיפורי הפרעות הם מניפסטציה של עולם שנשבר (וספק אם יוכל לתקון). עולם שבו היחסים בין אדם לאדם, בין אדם לבין סביבתו הפיסית ובין אדם לבין מה ומי שמעליו – נשברו. ובמהלכו של שבר נורא זה יוצא האדם (לרעה וגם לטובה) מגדר צלמו האנושי [...]. וקשר זה שנותק בפרעות, הותיר את האדם בשטח הפקר של אנרכיה וטירוף מערכות. גלי הפרעות החריבו לא רק את הוויתו הפיסית של עולם שאנן וכליל יופי, אלא גם את האמונה באדם ובהשגחה העליונה.⁶⁰

את התופעה של "אונס הנשמה" ברישומיהם של יהודים בתקופת השואה כינה עמוס גולדברג "המוות השני", השמדתו של העולם הסמלי: "את המוות השני ניתן לזהות בכתבים שבהם אנו דנים ברגעים שבהם נדמה שרשת המושגים המכוננת את המציאות מאבדת לחלוטין את תוקפה, והקורבן מוצא את עצמו מחוצה לה. מציאות כזו מתרחשת למשל כאשר ניסיונו של הקורבן ועולם המושגים ההיסטורי המוכר לו אינם מסייעים לפענח ולהתמצאות במציאות החדשה שאליה הושלך".⁶¹

כתב היד שלפנינו מלא וגדוש אפוא בביטויים המעידים על "אונס הנשמה"; "מניפסטציה של עולם שנשבר"; השמדתו של "העולם הסמלי של הקורבן" כאותו יהודי אשר אינו מבין לאיזו מציאות נקלע וחושב שהיכרותו המוקדמת עם אחד ה'גוים' בעיירה תסייע לו; כאותם יהודים אשר קצים בחייהם, מאחר שהמוות מוצג כמצב הבטוח בקיום העכשווי.

סיכום

את הפגיעה שניחתה על מה שהיה אחד מהמרכזים הדמוגרפיים הגדולים של העם היהודי השווה כ"ץ לחזרה על אירועי ת"ח-ת"ט, וההיסטוריון גור אלרואי כינה אותם "שואה קטנה".⁶² הכינוי קולע, מאחר שלמרות הסבל שגרמו הפרעות בשנים 1918-1921, למרות ההשפעות הישירות והעקיפות שלהן ואף על פי שהאירועים דווחו בזמן אמת ובהרחבה בתקשורת היהודית והבין־לאומית, אכן אי־אפשר שלא להשוות את חותם התקופה התוססת שלאחר מלחמת העולם הראשונה לאירועים אחרים שהותירו את חותמם על ההיסטוריה היהודית,

60. שם, עמ' 248-249.

61. גולדברג, 2012, עמ' 134.

62. אלרואי, 2014, עמ' 419-426.

כגירוש ספרד ומאורעות ת"ח-ת"ט. לפיכך, סביר להניח כי התרחשות השואה אך דור אחד אחר כך ובאותו אזור גאוגרפי תרמה את חלקה לכך שמאורעות 1918-1921 לא נתקבעו בזיכרון ההיסטורי היהודי. בפשטות חלף זמן מועט מדי בין שתי הקטסטרופות שפגעו פגיעה אנושה בעם היהודי במאה ה־20, והקטסטרופה הגדולה לאין שיעור והמאוחרת יותר הטיילה את צילה על שנות הפרעות. מחקרו של אלרואי רמז, אולי, לעוד סיבה לכך שהמאורעות לא התקבעו בזיכרון היהודי בכלל והישראלי בפרט: בעצם ימי השחיטה באוקראינה, אף שהמידע עליהם היה גלוי וזמין גם בעיתונות הארץ־ישראלית, קבעה הנהגת היישוב את מדיניות "העלייה הסלקטיבית", ובכך נדחקה מראש סדר העדיפות הציוני העזרה לקורבנות. במידה רבה אפשר לראות בכך התנכרות לקורבנות.⁶³

לפיכך כמעט אירוני האופן שבו התגלגל כתב היד המגולל את אירועי הפוגרום במוצאי מלחמת העולם הראשונה: מיזם תיעוד שנועד במקורו לתעד אסון נורא שהיכה ביהודי ווהלין הפך להערת שוליים ולאירוע כמעט שולי בקורות יהדות מזרח אירופה.

כתב היד מספק לנו כמה תובנות על מחבריו, על המצב שאליו נקלעו ועל חוויותיהם הקטסטרופליות שערערו את כל תפיסת עולמם. ואולם אף על פי שתוכן הדברים מעיד על טירוף מערכות, על ניתוק מההווה האנושית ועל "אונס הנשמה", שהם ביטויים של חוסר אונים, צורת רישום החורבן כשלעצמה מעידה על המשכיות, על תהליכי רצף של מסורת מזרח אירופית המבקשת לתעד בתגובה על המאורעות לצורך הגנה עצמית.

מיזם התיעוד, אף שיוזמיו היו אינטלקטואלים, נועד להיות בעל אופי קהילתי רחב, לא בהכרח מסור לאנשים האמונים על הפרקטיקה ההיסטורית. הסוגה ההיסטוריוגרפית השונה של "מחקר החורבן" (חורבן פֶּאָרְשׁוֹנְג) התמקד בתיעוד אירועי סבל והרס קיבוצי בהיסטוריה הקרובה, והתבסס בעיקר על עדויות של עדי ראייה ועל שאלונים שמולאו מייד לאחר האירוע הטראומטי או אפילו במהלכו. המוטיבציה לעבודת התיעוד הייתה האמונה כי פעולה זו תשרת את הצרכים החומריים, החברתיים, הפסיכולוגיים, הפוליטיים והמוסריים של הניצולים בהווה ובעתיד. לפיכך כתב היד, יותר משהוא מעיד על חוסר אונים יש בו מהמאבק לתודעה היסטורית קיבוצית, אשר כדברי דובנוב מייחדת את הקיום היהודי כלאום.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- איבינסקי, 1989
אלרואי, 2014
- ז' איבינסקי, **מהפכה וטרור**, תל אביב 1989.
ג' אלרואי, "מפעל לאומי זה אי אפשר להעמידו על החמלה ועל הרחמים": תגובתם של היישוב והתנועה הציונית לפוגרומים באוקראינה בשנים 1918-1920, **עינים בתקופת ישראל** 23 (2014), עמ' 411-450.
ארכיון משואה.
- אמ"ש
גולדברג, 2012
- ע' גולדברג, **טראומה בגוף ראשון, כתיבת יומנים בתקופת השואה**, אור יהודה 2012.
- דייוויס, 1972
- N. Davies, *White Eagle, Red Star: The Polish-Soviet War 1919-1920*, New York 1972.
- יוקוש, 2008
- L. Jockusch, 'Chroniclers of Catastrophe: History Writing as a Jewish Response to Persecution before and after the Holocaust', in: D. Bankier & D. Michman (eds.), *Holocaust Historiography in Context: Emergence, Challenges, Polemics and Achievements*, Jerusalem 2008, pp. 135-166.
- כ"ץ, תשנ"ט
- י' כ"ץ, 'מלחמת העולם הראשונה – על פרשת דרכים בתולדות יהודי אירופה', **יד ושם** כז (תשנ"ט), עמ' 9-16.
- ליפשיץ, תשי"ח-תשי"ט
- י' ליפשיץ, 'פוגרומים בפולין בשנת 1918-1919, ועדת מורגנטאו ומשרד החוץ האמריקני', **ציון** כג-כד [א-ב] (תשי"ח-תשי"ט), עמ' 66-97.
- מורגנטאו, 1919
- Morgenthau et al., *The Jews in Poland: Official Reports of the American and British Investigating Missions*, Chicago, 1919.
<https://archive.org/details/cu31924028644783/page/n1>
- מנדלסון, תשנ"א
- ע' מנדלסון, 'ההיסטוריוגרפיה היהודית על יהודי פולין בין שתי מלחמות העולם', **מדעי היהדות** 31 (תשנ"א), עמ' 23-32.
- נצר, תשמ"ט
- ש' נצר, 'הפוגרום בלבוב (נובמבר 1918) במבוך היחסים בין היהודים לבין הפולנים והאוקראינים', **דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות** א (תשמ"ט), עמ' 422-428.
- פינשטיין, תרפ"ט
- א"א פינשטיין, **מגילת פורעניות, זכרונות על מאורעות פינסק וחבל פולסיה בשנות המלחמה העולמית**, תל אביב תרפ"ט.
- רבינוביץ, תשל"ח
- ז' רבינוביץ (עורך), **פינסק: ספר עדות וזיכרון לקהילת פינסק-קארלין**, חלק א, תל אביב וחיפה תשל"ח.

- רוט, תש"ע
 א' רוט, 'גלגוליו של סיפור היסטורי: הסופות בנגב
 בהיסטוריוגרפיה היהודית', **היה היה** 7 (תש"ע), עמ' 58-81.
- שולמן, 1966
 E. Shulman, 'The Pogroms in Ukraine in 1919 by Elias
 Tcherikower', *The Jewish Quarterly Review*, New series
 57 [2] (Oct. 1966), pp. 159-166.
- שייקובסקי, תשכ"ט
 ז' שייקובסקי, 'פעולות הסעד של יהדות ארצות הברית ליהודי
 פולין, 1918-1923', **ציין לד** [ג-ד] (תשכ"ט), עמ' 219-260.
- תמיר, 1983
 נ' תמיר (עורך), **רטנה - סיפורה של קהילה יהודית שהושמדה**,
 תל אביב 1983.
- תמיר-סמילנסקי, 2006
 נ' תמיר-סמילנסקי, **אבן תזעק**, בני ברק 2006.